

Marek Getter

Warszawa

„Warschauer Kulturblätter” — pismo dla społeczności niemieckiej (1940–1943)

Troska o umocnienie i poszerzenie środowiska niemieckiego w Warszawie, zabiegi o integrację grupy Reichsdeutschów i Volksdeutschów, a przede wszystkim o powiązanie tych ostatnich z „wielkoniemiecką ojczyzną” stały się przedmiotem ideologicznej i propagandowo-kulturalnej indoktrynacji. Stąd też działania administracji ogólnej, pełnomocnika do spraw umocnienia niemieckości, agend NSDAP bieżyły w trzech kierunkach: oddziaływania propagandowego i kulturalnego, organizacji szkolnictwa niemieckiego i wreszcie, najogólniej mówiąc, starań o sprawę socjalne środowiska¹.

Ten pierwszy kierunek działań wydaje się ciekawy zarówno ze względu na formę, jak i na treść.

Władze dystryktu trudności i potrzeby pracy propagandowej uzasadniały tym, iż: „[...] Warszawa jako dawna polska stolica stanowiła twierdzę polskości [...]. Do najpilniejszych zadań należało więc zaopiekowanie się żyjącymi tu Niemcami. Specyficzne środowisko miasta Warszawy, gdzie życie mocno pulsuje, pomimo wszystkich ograniczeń i trudności, wywarło na Niemców wpływ, którego nie należy lekceważyć i który stał się niebezpieczny dla niejednego słabego charakteru. Dlatego do głównych zadań Wydziału Propagandy należało dążenie, we wszystkich działaniach życia kulturalnego, do umocnienia wspólnoty wśród Niemców i uświadamiania im wartości łączących ich z niemiecką ojczyzną. Szczególną uwagę poświęcano Volksdeutschom, dla których wielkoniemiecka przestrzeń życiowa była zupełną nowością w aspekcie duchowym i światopoglądowym. W celu pozyskania wpływu na Niemców z tutejszego terenu, stosując wzory wypróbowane w Rzeszy, rozpoczęto akcję szeregiem wielkich manifestacji z udziałem znanych mówców partyjnych. Początkowo były znaczne trudności z odpowiednim urządzeniem i udekorowaniem sal, jak się to robiło w Rzeszy. Jeżeli urządzenie pomieszczeń nie sprawiło już trudności, to kolejnym problemem było dotarcie do ludzi, dla których impreza ta była pomyślana. Posłużono się w tym celu rozmaitymi środkami propagandy, takimi jak plakaty, pisma okólne i przemarsze propa-

¹ Nieco szerzej o tych zagadnieniach por. M. Getter, *Środowisko niemieckie w Warszawie w latach 1939–1944. Wybrane zagadnienia*, w: *Warszawa lat wojny i okupacji. 1939–1944*, z. 3, red. K. Dunin-Wąsowicz, J. Kaźmierska, H. Winnicka, Warszawa 1971, „Studia Warszawskie”, t. XVII, s. 223–239.

gandowe. Wysiłek ten był każdorazowo nagrodzony powodzeniem. W krótkim czasie większość żyjących tu Niemców w ten czy inny sposób zetknęła się z ideologią narodowo-socjalistyczną. Powstała w ten sposób podstawa, na której później NSDAP mogła prowadzić jeszcze intensywniejszą działalność uświadamiającą i szkoleniową².

Imprezy masowe, wiece i parady, jak też bardziej kameralne występy czołowych artystów z Rzeszy: aktorów, recytatorów i muzyków rozpoczęły się jeszcze w końcu 1939 r., a swe apogeum osiągnęły w czasie corocznych obchodów powstania Generalnej Guberni jako Niemieckie Dni Kultury (Deutsche Kulturtag).

Główny wysiłek Wydziału Propagandy w Urzędzie Szefa Dystryktu (od 25 IX 1941 r. gubernatora) i jego kierownika Wilhelma Ohlenbuscha³ skierowany był na utworzenie, jako stałej placówki, teatru niemieckiego w Warszawie. Wprawdzie już na przełomie 1939/1940 r. występowały trzy teatry żołnierskie, ale pierwszą wielką imprezą teatralną stały się: Sommerspiele 1940 auf Freilichtbühne in Łazienki Park. Wyprzedziły one otwarcie w gmachu Teatru Polskiego 6 X 1940 r. stałej sceny Theater der Stadt Warschau, w obecności gubernatora generalnego Hansa Franka, Ludwiga Fischera — wtedy jeszcze szefa dystryktu — i plejady pomniejszych dygnitarzy.

„W ten sposób spełniona została leżąca w naturze Niemców potrzeba widocznego wyrażania swej kultury i duchowej twórczości wszędzie tam, gdzie stykają się oni z obcą narodowością⁴”. Dyrektorem tego teatru, jak też kierownikiem artystycznym i reżyserem był przez czas okupacji Franz Nelkel. Wszystkie te funkcje określano terminem „Intendent”. Ostatnie przedstawienie w sezonie 1943/1944 odbyło się 26 VI 1944 r.

Wróćmy jednak do owej wielkiej imprezy w Teatrze na Wodzie w Łazienkach. Na tę bowiem okoliczność W. Ohlenbusch (Leiter der Abteilung für Volksaufklärung und Propaganda beim Distriktchef Warschau) wydał prospekt, za którego treść odpowiedzialny był Herbert Gerdees. Prospekt nie ograniczał się jedynie do planu sceny, zawierał także krótkie wiadomości o dziejach parku, teatru jako budowli powstałej z woli Augusta II Mocnego i będącej wzorowym przykładem XVII-wiecznego klasycyzmu. Całość została poprzedzona portretami: generalnego gubernatora, gubernatora dystryktu, samego Ohlenbuscha i pełnomocnika szefa dystryktu dla miasta Warszawy Ludwiga Leista.

Wystawienie dzieła Johanna Wolfganga Goethego *Ifigenia w Taurydzie* odbyło się 24 VII 1940 r. Prace nad przygotowaniem premiery rozpoczął Erich Claudius, kontynuujący rodzinne tradycje teatralne i literackie. Po jego nagłej śmierci 17 czerwca (wspomnienie o E. Claudiusie wraz z portretem zamieszczone jest w prospekcie) dzieło doprowadził do końca Friedrich Schütze, mający za sobą wieloletnią karierę aktorską i reżyserską w teatrach Berlina, Kolonii, Aachen, Hamburga, Düsseldorfu i Królewca. Jemu też przypadła główna rola Theosa. Jako *Ifigenia* wystąpiła Margot Osenberg, a w pozostałych rolach: Gustav Elger, Horst Werner Loos, Viola Wahlen, Friedrich Eckberg, Helga Züllich, Kurt Sperling, Friedel Luscher. Do fotosów aktorów dołączono krótki zarys ich artystycznej drogi. Na scenie Teatru na Wodzie wystawiono następnie *Głośną tajemnicę* (*Lautes Geheimnis*) Pedra Calderona oraz *Zielonego Gila* (*Don Gil in grunen Hosen*) Tirsy de Moliny. Przedstawienia te miało oglądać 30 tysięcy Niemców. Pomysł imprez na otwartym powietrzu był kontynuowany

² *Raporty Ludwiga Fischera gubernatora Dystryktu Warszawskiego 1939–1944*, oprac. K. Dunin-Łasowicz et al., Warszawa 1987, s. 144, 149.

³ Wilhelm Ohlenbusch (ur. 28 XII 1899) obecny w Warszawie już w październiku 1939 r., jeszcze przed utworzeniem GG, kierownik Wydziału Propagandy w Urzędzie Szefa Dystryktu, od 1 II 1941 r. kierownik Głównego Wydziału Propagandy w rządzie GG.

⁴ Cyt. wg M. Getter, op. cit., s. 231.

nie tylko w formie przedstawień teatralnych, ale też koncertów i występów baletowych na dziedzińcu pałacu w Wilanowie do roku 1942. Omawiany prospekt nosił tytuł: „Warschauer Kulturblätter” i stał się, wprawdzie nieoznaczonym na karcie tytułowej, jego pierwszym zeszytem. Wilhelm Ohlenbusch tym samym zapoczątkował ukazujące się w październiku kolejnych lat wydawnictwo mające charakter pisma popularno–naukowego.

Pierwsza rocznica utworzenia GG (Errichtung) obchodzona była z wielkim rozmachem. Jednym z zasadniczych elementów tych obchodów stały się Dni Kultury Niemieckiej (Deutsche Kulturtage) pod przewodnim hasłem: Deutsche Leistung im Osten. Trwały one od 25 X do 5 XI 1940 r.

Obchody rozpoczęły się wieczorem 25 października od wiecu (Kundgebung der NSDAP) w Sali „Roma” przy ul. Nowogrodzkiej. Następnego dnia w kinie „Helgoland” (do wojny i po wojnie „Palladium”) przy ul. Złotej wysłuchano przemówień szefa urzędu gubernatora dystryktu Heinricha Bartha⁵, a wieczorem w Teatrze m. Warszawy („Theater der Stadt Warschau”) odbyło się Festaufführung *Alkada z Zalamei* Pedra Calderona w wykonaniu zespołu Schillertheater z Berlina z Heinrichem George w roli głównej. 27 października w gmachu Izby Przemysłowo–Handlowej przy ul. Wiejskiej otwarta została wystawa: Deutsche Leistung im Wechselraum, zwiedzana w następnych dniach w zorganizowanych w grupach przez przedstawicieli administracji, wojska, policji oraz całej wspólnoty niemieckiej (Reichsdeutsche i Volksdeutsche). Przez cały tydzień imprezami towarzyszącymi były liczne koncerty, a na zakończenie, 3 listopada, wystawiono w teatrze „Heiteres Volksstück” — *Ein ganzer Kerl* Fritza Petera Bucha.

Na obchody te przygotowano również kolejny, oznaczony już numerem 2, zeszyt „Warschauer Kulturblätter” w formacie 16°, bogato ilustrowany i noszący już znamiona pisma popularno–naukowego. Wydawcą był jeszcze Wilhelm Ohlenbusch, ale osobami odpowiedzialnymi za treść byli: dr Karl Grundmann⁶, osoba zasługująca na szczególną uwagę, i bliżej nieznany G. Schindel. Zeszyt zawierał pełny program obchodów, a część teksto-

⁵ Heinrich Barth (ur. 23 V 1900 r. w Sankt Ingberg w Zagłębiu Saary), od 1933 r. członek NSDAP i SA, od 1935 kierownik działu prawnego w Urzędzie Prawnym NSDAP, w 1939 r. referent spraw polskich u gen. pełnomocnika gospodarki Rzeszy Waltera Funka, bliski i zaufany współpracownik Hansa Franka. Do grudnia 1940 r. kierownik urzędu szefa dystryktu. Jako szef urzędu gubernatora dystryktu posługiwał się tytułem Reichsamtsleiter. Do 1942 r. kierownik wydziału w urzędzie Prawnym NSDAP w Krakowie.

⁶ Karl (Karol) Grundmann, pomysłodawca i redaktor „Warschauer Kulturblätter” oraz autor zawartych w tym piśmie artykułów, był postacią zasługującą na szczególną uwagę. Urodził się w miasteczku Wągrowiec na Kujawach w roku 1909. Absolwentem UW i asystent kierownika Katedry Germanistyki prof. Zygmunta Łempickiego, uzyskał w 1937 r. stopień doktora za pracę w języku niemieckim, która została ogłoszona drukiem. Oto jej pełny opis bibliograficzny: *Studien zur Speerkampfschilderung im Mittelhochdeutschen. Ein Beitrag zur Entwicklung des höfischen Stil- und Lebensgeföhls. Rozprawa złożona Wydz. Humanistycznemu Uniwersytetu J. Piłsudskiego w Warszawie celem uzyskania stopnia doktora i przyjęta przez Radę tegoż Wydziału dn. 25 VI 1937 r.*, Warszawa 1939 (Druk. Uniw. Jagiellońskiego), 8°, s. 4 nlb, 234, 1 nlb.

Do wybuchu wojny i w czasie okupacji ogłosił jeszcze kilka prac z pogranicza językoznawstwa, historii kultury materialnej, obyczajów oraz literatury. Po utworzeniu GG Treuhender firmy „Gebethner i Wolff” i referent w Wydziale Propagandy Szefa Dystryktu. Po awansie Wilhelma Ohlenbuscha na kierownika Głównego Wydziału Propagandy w rządzie GG objął jego dotychczasowe stanowisko w Warszawie.

W roku 1942 opracował i wydał przewodnik po Warszawie: *Führer durch Warschau. Mit zahlreichen Abbildungen. Verzeichnis der deutschen Behörden, öffentlichen Einrichtungen, Angaben über*

wą otwierał wstęp sygnowany przez Karla Grundmanna. Zawierał on podziękowanie dla dra Ericha Weise⁷, kierownika Urzędu Archiwalnego (Archivsammt) w Warszawie, za przygotowanie dokumentów na wystawę oraz dla dra Heinricha Kurza⁸, autora scenariusza wystawy (Rundgang durch Ausstellung: Deutsche Leistung im Weichselraum), jak również niewymienione z nazwiska kierownika Izby Przemysłowo-Handlowej za udostępnienie lokalu.

Warto zwrócić uwagę na tytuły poszczególnych części wystawy. Dwie pierwsze mają charakter bardziej ogólny: „Germanen schaffen den Lebensraum”, „Erste Denkmäler deutscher Kultur”. Ogólny tytuł dla pozostałych brzmiał: „Die Grosse Kolonisation”, a w szczegółach: „Deutsche Bürger — Träger des kulturellen Aufbau”; „Deutsche Ritter und Soldaten — Vorposten gegen Osten”; „Deutsche Bauern roden das Waldland”; „Deutsche Bauern beweitem den Siedlungsraum”; „Die Josefinischen Siedlungen in Galizien”; „Deutsche als Lehrmeister” (nauczyciele rzemiosł i zawodów — dop. M. G.). Całości wystawy przyświecała maksyma Hansa Franka: Wir haben die Aufgabe, die das Deutsche Volk in Osten erhalten hat, aufzunehmen und weiterführen.

Pozostałą część numeru drugiego wypełniają cztery artykuły. W pierwszym z nich historyk sztuki Alfred Schellenberg opisał najstarszą księgę metrykalną parafii w Węgrowie (*Das älteste evangelisch, augsbургische Kirchenbuch des Distrikts Warschau 1693–1694*) i opierając się na zapisach z ksiąg XVIII w., sporządził statystykę chrztów i zgonów oraz ilościowe zestawienie poszczególnych grup zawodowych.

W następnym: *Ein Warschauer Theater Brief aus dem Jahre 1793*, Karl Grundmann przypomniał prapremierę *Don Carlosa Infanta Hiszpanii* w Teatrze Narodowym w Warszawie. Przedstawienie odbyło się 14 IX 1793 r. Warto przytoczyć zapis oryginalnego programu prezentowanego przez autora wraz z obsadą aktorską. „Am Sonnabend den 14–en Sept. 1793 wird die Bulaische Deutsche Schauspieler-Gesellschaft in der königlichen Residenz Stadt Warschau in dem National Theater die Ehre haben Aufführung zum Erstenmal Dom Carlos Infant von Spanien. Ein grosses historisches Trauenspiel in 3 Aufzügen von Herrn Hofrath Schiller, Verfasser der Rauber und Kaballe und Liebe. Der Anfang ist um 7Uhr”.

W kolejnej rozprawce dr Heinz Buttke pokrótce przypomniał pobyt Ernsta Theodora Amadeusa Hoffmanna w Warszawie (1804–1805). Przedstawił go nie tylko jako budziciela życia muzycznego, lecz również jako pruskiego urzędnika sądowego. Czwarty z auto-

den Distrikt und Stadtplan mit den neuen deutschen Strassenbezeichnungen, Krakau 1942 (Buchverl. Deutscher Osten), 16°, s. 195, ilustr.

Część informacyjną przewodnika poprzedził wstępem historycznym: *Aus Warschaus deutschen Vergangenheit*. Słowo wstępne napisał gubernator dystryktu Ludwig Fischer.

W roku 1944 K. Grundmann i historyk sztuki Alfred Schellenberg zdążyli jeszcze wydać w dwóch wersjach duży album w formacie 2° pt. *Warschau*, wypełniony zdjęciami zabytków Warszawy. Była to chyba ostatnia tego rozmiaru publikacja niemiecka w GG.

⁷ Dr Erich Weise — kierownik oddziału w Preussisches Staatsarchiv w Berlinie wyznaczony na stanowisko kierownika Urzędu Archiwalnego (Archivsammt) w Warszawie. Zwraca uwagę fakt, iż zarówno dr Weise, jak i powołany na szefa Zarządu Archiwów (Archivverwaltung), a od 1 IV 1941 r. Dyrekcji Archiwów (Direktion der Archiwe) w GG dr Erich Randt (dyrektor Preussisches Staatsarchiv w Berlinie) byli już w Warszawie w początkach października, a więc jeszcze przed utworzeniem GG (7 października miało bowiem miejsce spotkanie z dyrektorami archiwów warszawskich w gmachu AGAD). Urząd archiwalny w dystr. Lublin powołano w maju, a w dystrykcie Radom w lipcu 1940 r. Funkcję Urzędu Archiwalnego dla dystr. Kraków spełniała będąca na miejscu Dyrekcja Archiwów. Dr Erich Randt kierował dyrekcją przez cały okres okupacji. Szerzej por. P. Majewski, *Wojna i kultura. Instytucje kultury polskiej w okupacyjnych realiach GG*, Warszawa 2005, s. 235–253.

⁸ Dr Heinrich Kurz, pracownik Institut für Deutsche Ostarbeit w Krakowie.

rów, dr Eilhard Eilers⁹, zajął się tematem: „Saksonia i księstwo Warszawskie” (*Sachsen und Herzogtum Warschau*). Zeszyt zawierał również 14 zdjęć zabytków oraz kart tytułowych i afiszów z XVIII w.

Kolejne dni kultury w roku 1941 trwały już tylko cztery dni, od 26 do 29 października, a ich hasło przewodnie brzmiało „Schwert und Buch”. Towarzyszyła im wielka wystawa książkowa. Na tę też okoliczność Wydział Propagandy przygotował 3 zeszyt „Warschauer Kulturblätter”. Wydawcą był nadal Wydział Propagandy, a Karl Grundmann osobą odpowiedzialną za tekst. Artykuły zawarte w zeszycie trzecim miały wskazywać na niemiecką przeszłość Warszawy i przez badanie historycznego dziedzictwa umacniać budowaną wspólnotę¹⁰, jak też pokazać „kulturelles Aufbauwerk” dokonane w minionych dwóch latach.

W zamieszczonym w zeszycie szkicu „Z historii krajobrazu i osiedlenia Warszawy” (*Zur Geschichte von Landschaft und Siedlungs Warschaus und ihre Umgebung*) Heinz Buttkus, opisuje powstanie Jazdowa, Solca, Wawrzyszewa i Powązek na lewym brzegu Wisły, a Bródna, Targówka i Gołędzinowa na prawym. Wspominając rozbudowę warszawskiego węzła kolejowego od lat 70. XIX w., wskazuje na szybki rozwój osiedli na linii Warszawa–Tłuszcz i Warszawa–Otwock.

Bruno Thomas ogólnymi rozważaniami: *Grundsätzliches von deutscher Kunst in in Polen* otworzył niejako zestaw artykułów o sztuce, teatrze i prasie. Dr Eilhart Eilers (archiwista z archiwum Głównego w Dreźnie) snuł rozważania na temat Drezna i Warszawy (*Dresden und Warschau*), Robert Greift zajął się dwujęzyczną gazetą ukazującą się w mieście w roku 1799, której pierwszym językiem był język niemiecki (*Ein alter Warschauer Zeitungsblatt erzählt. Der Warschauer Intelligenz-Blatt 1799*) i zamieścił zdjęcie tytułowej strony gazety z 12 IV 1799, nr 30.

Karl Dietrich z kolei opisał obchody stulecia urodzin Friedricha Schillera, zorganizowane 10 XII 1859 r. w Sali Redutowej Teatru Wielkiego. W swoim artykule zamieścił nie tylko program uroczystości pod tytułem: „Gesänge bei der Schillerfeier im in Warschau am November 1859” wraz z nazwiskami wykonawców (program powtórzony zresztą 21 listopada), lecz także omówienie przemówień okolicznościowych, w tym Józefa Ignacego Kraszewskiego. Przywołanie tej wypowiedzi w okupowanej Warszawie w roku 1941 zasługuje na szczególną uwagę. Autor określił Kraszewskiego jako znanego polskiego poetę i pisarza (Bekannter, polnischer Dichter und Schriftsteller) i przytoczył fragment jego wypowiedzi: „Kraszewski kann in seiner Festrede feststellen [...] über Einfluss Schillers auf die polnische Literatur, dass es zu seiner Zeit viele Übersetzungen und Nachahmungen Schillers gibt, an ihrer Spitze stehen Brodziński und Mickiewicz, hinter ihnen in langer Reihe Odyniec, Minasowicz, Bielowski, Korzeniowski uw. Die Zahl dieser Nahmen beweist wie Schiller bei uns gewürdigt und geliebt wird. Von keinem fremden Dichter befasst Polen so viele Übersetzungen von Werken Schillers besonders Minasowicz hat den grössten Teil seines Lebens Übersetzung von Schillers Werken gewidmet”. Od siebie K. Dietrich dodał następującą konkluzję: „So werden um die Ausführungen Kraszewski, anläs slich der deutschen Schillerfeier im Warschau zum einem neuem Beweis für Eindringen deutschen Geistesleben auf Polen”.

⁹ Dr Eilhard Eilers, archiwista z Archiwum Głównego w Dreźnie (Hauptarchiv Dresden), drugi w kolejności kierownik Urzędu Archiwalnego w Warszawie.

¹⁰ „[...] um das historische Erbe deutscher Leistung zu erforschen und zu neuem Leben zu erwecken”.

Hans Fuhr¹¹ przedstawił w referacie: *Das deutsche Schulwesen in Warschau* podstawowe dane o niemieckim szkolnictwie: powszechnym, średnim i zawodowym. Wskazując na znaczenie utworzenia niemieckich szkół, wystawił, mimo woli, znakomite świadectwo zborowi ewangelicko-augsburskiemu w Warszawie: „Die erste Schuleröffnung war gerade in Warschau, der Hochburg des polnischen Chauvinismus von grösster Bedeutung, wurde doch auf dieser Weise der Grundstein zur kulturellen Betreuung des Deutschtums in dieser Gebiet gelegt. Gerade für Warschau war die Eröffnung einer deutscher Schule symbolisch, da die deutsche Bevölkerung Warschaws der den Einfluss Polnischen evangelischen Kirche nach und nach gänzlich polonisiert worden war”.

Sam zaś Karl Grundmann w obszerniejszym artykule: „Dwa lata pracy nad odbudową kultury w Warszawie” (*Zwei Jahre kultureller Aufbauarbeit in Warschau*) przedstawił, co zrobiono w zakresie teatru, muzyki i innych imprez artystycznych z myślą o integracji niejednorodnego środowiska niemieckiego. W Warszawie występowały m.in. kwartety z Wiednia, Wrocławia, Monachium, filharmonicy z Drezna (Dresdner Philharmoniker) pod dyrekcją Paula van Kempena, Symfoniczna Orkiestra Rzeszy (Reichssymphoniorchester) pod dyrekcją Generalmusikdirektora Franza Adama, pianista Wilhelm Kempff, śpiewak Willi Domgraf Fasbinder i wielu, wielu innych.

Zeszyt trzeci zamknął ideologiczny tekst Hansa Zimmermanna, o niezbyt łatwo przetłumaczalnym tytule: *Von Vorfeld zur Brücke* (Z przedpola do pomostu), określający jednoznacznie rolę GG: „Das GG wird zu grosser Lernschule für die deutsche Ostkolonisation werden können. Das östliche grosse Ausstrahlungszentrum deutscher Kultur wird das GG sein”.

Tom dopełniają bardzo dobrej jakości zdjęcia warszawskich budowli sakralnych i świeckich mające świadczyć o ich niemieckości.

Kolejne dni kultury w roku 1942 nie zostały określone jednym ogólnym hasłem. Ich głównym akcentem było otwarcie w gmachu Zachęty (ówcześnie Haus der Deutschenkultur) dwóch wystaw. Jedna pod hasłem „Das Bild des Krieges”, druga „Die Deutsche Erbe in Warschau”. Towarzyszyło im wydanie książki *Warschau unter deutsche Herrschaft. Deutsche Aufbauarbeit im Distrikt Warschau*, opracowanej przez dra Friedricha Gollerta — kierownika Wydziału Planowania Przestrzennego w urzędzie gubernatora dystryktu. Zleceniodawcą był sam gubernator SA — gruppenführer dr Ludwig Fischer. Publikacja ujęta z punktu widzenia oficjalnych założeń propagandy hitlerowskiej liczyła 310 stron i zawierała 210 fotografii dotyczących Warszawy i okęgu.

Rok 1942 to także powołanie swego rodzaju fundacji — Deutscher Kulturring — stowarzyszenia, które miało popierać rozwój niemieckiej kultury i opiekować się jej material-

¹¹ Hans Fuhr ur. w 1907 r. w niemieckiej rodzinie w m. Bolechów (Galicja.Wschodnia), nauczyciel gimnazjalny. Świadectwo dojrzałości otrzymał w roku 1927 w gimnazjum niemieckim w Bielsku-Białej. Studiował zrazu medycynę, następnie germanistykę i historię na UW. W 1939 r. uzyskał stopień mgr. filozofii. W gimnazjum członek konspiracyjnej organizacji Mittelschulverbandung „Lydia”, w latach studenckich czynny w Verein deutscher Hochschululer (Związek Studentów Niemieckich) w Warszawie oraz w Deutscher Klub tamże, członek Jungdeutsche Partei (Jungdo). Od 20 XI 1939 do 17 X 1943 r. — kierownik Urzędu Szkolnego (Schulamt), następnie Wydziału Szkolnictwa (Abteilung für Schulwesen) w Urzędzie Gubernatora dystryktu. Od 1 I 1941 r. członek NSDAP, od 1 VIII 1942 Standortschulungsleiter der NSDAP w Warszawie, czyli kierownik szkolenia. Jako nadzorca polskiego szkolnictwa podstawowego i zawodowego w opinii współczesnych, jak i niektórych badaczy okresu okupacji uchodził za stosunkowo mało uciążliwego. Szerzej por. J. Kaźmierska, *Szkolnictwo warszawskie w latach 1939-1944*, Warszawa 1980, s. 29.

nymi pomnikami. Jego budżet opierał się na składkach (Spende der zahlreichen Deutschen). Stowarzyszenie utrzymywało praktycznie niemiecki chór ludowy (Deutsches Volkschor), orkiestrę symfoniczną i subsydiowało „Warschauer Kulturblätter”, których nakład wzrósł do 10 tys. egzemplarzy.

Podobnie jak w poprzednich latach odbywały się imprezy kulturalne na świeżym powietrzu (Freilichtsbühne) oraz występy artystów z Rzeszy. Spotkania na kameralnych wieczorach miały miejsce głównie w siedzibie gubernatora dystryktu, który uchodził i sam się uważał za mecenasa i konesera muzyki i sztuki.

Dr Grundmann natomiast przygotował czwarty zeszyt „Warschauer Kulturblätter” pomieszczając w nim poza tekstami propagandowymi i historycznymi również poetyckie. Tymi ostatnimi są *Warschauer Sonette* — krótkie impresje poetyckie zatytułowane *Legende der Gründung, Am Alter Markt, Vor dem Palais Brühl, Am Weichselraum*. Ich autor Josef Moder, przedstawiany jako poeta z Sudetów, opisuje swoje wrażenia z Warszawy, w której zatrzymał się w drodze na front.

Autorem kolejnego artykułu jest Walter von Molo¹². Miał on wygłosić odczyt pt. „Von Deutscher Kultur” — jednak nie przybył do Warszawy. Następnym artykułem okolicznościowym przygotował prof. dr Heinrich Wolfrum¹³ — *Deutsche Erbe in Warschau* — jest on zarazem wprowadzeniem do wystawy pod tym samym tytułem. Autor wskazuje w nim na rolę niemieckiego mieszczaństwa i jego patrycjatu.

Tematyka ściśle historyczna zawarta jest w wywodach samego K. Grundmanna: *Warschau im Jahre 1793*, opatrzonej literaturą przedmiotu, oraz Karla Dietricha: *Beschreibung Warschaus von 1643*.

Felix Billig w artykule *Warschauer Freudentagen im Jahre 1743* opisuje „dzień radości” 24 I 1734 r. z racji przybycia do Warszawy Augusta III, koronowanego w Krakowie 17 stycznia tegoż roku.

SS-Untersturmführer Theodor Bierschenk zamieścił tekst na wskroś propagandowo-ideologiczny: *Zum völkischen Entwicklung im Deutschen Kongresspolen*, opatrując go przypisami.

Colin Ross jest autorką reportażu *Wiedersehen mit Warschau*, w którym porównuje Warszawą widzianą w roku 1922 z tą z roku 1942.

Kolejny zaś reportaż z Warszawy: *Warschauer Impressionen*, jest pióra Josefa Tobiasa. Zeszyt zamykają: propagandowy tekst Hansa Zimmermanna: *Überwindung des Kulturgefalles im Osten* oraz sygnowana inicjałami K. G. [Grundmann] notatka *Deutsche Maler sehen Warschau*.

Dni Kultury w roku 1943, roku zasadniczego przełomu na frontach II wojny, gdy euforia poprzednich lat zaczęła opadać, odbywały się pod hasłem: „Kultur und Wehrmacht”, (dosłowny przekład „Kultura i Siły Zbrojne”, który wydaje się zbyt mało wyrazisty). Trwały one wprawdzie dość długo w dniach od 17 do 31 października, ale ilość i rozmach towarzyszących im imprez były już mniejsze. Wydarzeniem bodaj najważniejszym było otwarcie drugiej stałej sceny w postaci Kleines Theater (Teatr Mały) w gmachu Ateneum na Powiślu, a więc

¹² Walter von Molo (1880–1958), popularny pisarz i nowelista, oficjalnie nie przybył z powodu choroby. Najpewniej jednak powodem nieobecności była niełaska, w jakiej się znalazł u władających kulturą w Trzeciej Rzeszy.

¹³ Prof. dr Heinrich Wolfrum ur. 1902 r. w Hof (Bawaria), nauczyciel gimnazjalny. W NSDAP od 1923 r. Absolwent uniwersytetu w Jenie, specjalizował się w badaniach nad kolonizacją wschodniemiecką. Kierownik filii Institut für Deutsche Ostarbeit w Warszawie przy ul. Krakowskie Przedmieście 32 (Pałac Potockich). Po wojnie czynny w Göttinger Arbeitskreis.

w dzielnicy niemieckiej. Remont budynku wykonano ze środków Deutscher Kulturring. Uroczystego otwarcia dokonał dr Reiner Schlösser, Dyr. Dep. Teatru w Ministerstwie Propagandy Rzeszy (Reichsministerium für Volksaufklärung und Propaganda — PROMI).

Dr K. Grundmann zaś przygotował piąty zeszyt „Warschauer Kulturblätter”. Słowo wstępne napisał Oberbereichsleiter Friedrich Schmonsees¹⁴.

Na pierwsze miejsce powróciła twórczość poetycka w postaci sonetów (zbudowanych zgodnie z zasadami poetyki) pod ogólnym tytułem: *Städte im Wiechselraum*. Ich autorem był Hans Friedrich Blunck¹⁵. Sonety opisywały miasta nad Wisłą: Gdańsk, Grudziądz, Toruń, Warszawę, Kraków oraz Lwów [!]¹⁶.

Reichsdramaturg i Ministerialrat dr Reiner Schösser zamieścił tekst odczytu pt. „Kunst und Soldatentum” wygłoszonego na otwarciu dni kultury. Dr Heinz Drews, Generalintendant i Abteilungsleiter (kierownik) Wydziału Muzyki w Ministerstwie Propagandy Rzeszy, w referacie *Zur Ostauswirkung der deutschen Musik*, powołując się na literaturę, wskazał na ogromne zasługi w tym względzie Józefa Elsnera jako mistrza kompozytorów polskich w XIX, a nawet XX w. J. Elsner, urodzony w Grotkowie na Śląsku Opolskim, jest jego zdaniem jednoznacznie Niemcem. Korzenie niemieckie miał także, jego zdaniem, Fryderyk Chopin, a nawet Stanisław Moniuszko („Sohn einer rein deutschen Mutter gewesen ist”).

Wątek osadnictwa podjął ponownie Oskar Krampitz, opisując najstarsze siedlisko niemieckie w rejonie Warszawy, tzn. Saską Kępę (*Sächsische Kämpfe — Die älteste deutsche Siedlung im Distrikt Warschau*), z dołączeniem ryciny przedstawiającej Saską Kępę w roku 1850.

Osadnictwo było tematem również pracy dra Hansa Kopfa, który zajął się osadnictwem w rejonie Warszawy, załączając mapę miejscowości zamieszkałych przez Niemców i przywołując literaturę przedmiotu. Swoje wywody zatytułował: *Das altansässige Deutschtum im Distrikt Warschau*.

Erich Röckner sięgnął raz jeszcze do warszawskiej prasy w języku niemieckim, przedstawiając *Ein Warschauer Abendblatt vor 120 Jahren* z roku 1826.

W dalszej części zeszytu piątego zamieszczone są artykuły autorów znanych z poprzednich roczników.

Pomysłodawca i główny redaktor „Warschauer Kulturblätter” K. Grundmann obszernie omówił dwie („zeitgenössische”) publikacje z roku 1806 i 1812, mające być świadec-

¹⁴ Postać niemal nieznana — jak wynika z określenia stanowiska — Der Leiter der Abteilung Propaganda im Amt des Distrikts Warschau i dalej w tekście „[...] Oberbereichsleiter [...] hat der Warschauer Veranstaltungsreihe: Kultur und Wehrmacht ein Geleit geschrieben, dem wir die folgenden bemerkswerte Ausführungen entnennen”.

¹⁵ Hans Friedrich Blunck (1888–1961), nowelista, pisarz, poeta, epik i liryk, w latach 1933–1935 prezes (Präsident) Izby Literatury Rzeszy (Reichsschrifttumskammer), bywalec artystycznych wieczorów kameralnych w salonach gubernatora dystryktu.

¹⁶ O poetyckiej wartości sonetu winien by wypowiedzieć się historyk literatury i językoznawca. Oto jego tekst w oryginale:

Noch leuchten helle Farben deines Marktes
 Durch meinen Sinn und Freunde hör ich eifern,
 Die mir die Schönheit deiner Schlösser weisen
 Und Seiner Bildergänge Hoheit preisen,
 Der alten Sachsenzeit wie weit, mein Volk,
 Hat deiner zweige milder Schattenfall
 Dies Abendland geschützt und im Verschwenden
 Die Saat verstreut, trunken aus blinden Händen.

twem sprawności pruskich rządów w latach 1795–1807. Całość pod ogólnym tytułem: *Aus Warschau Südpreussischen Zeit*.

Feliks Billig w artykule pt. *Die Stadt der Gelegesätze — deutscher Dichter über Warschau*. Tym poetą znanym chyba jedynie bardzo wyspecjalizowanym badaczom był Bogumił Goltz, określany w encyklopediach jako „westpreussischer Schriftsteller”. Urodzony w Warszawie 30 III 1801 r. jako syn dyrektora sądu grodzkiego (Stadtgerichtsdirektor), zmarł w Toruniu 12 X 1870 r. Goltz konsekwentnie używał imienia B o g u m i l (podkr. M. G.), nie zamieniając go na Gottlob. Choć pisał o Warszawie jako mieście, w którym stała jego kołyska („[...] den ist ja mein Geburtsort, wo meine Wiege stand”), to ówczesnej Warszawie wyraził opinię bardziej ujemną niż dodatnią.

Heinrich Wolfrum przypomniał z okazji 400. rocznicy śmierci Mikołaja Kopernika okoliczności powstania jego pomnika: *Die Entstehung des Copernicusdenkmal*.

Do czasów niemal współczesnych sięgnął Robert Friedrich w bardzo istotnej rozprawce o Związku Studentów Niemieckich w Warszawie — *Verein Deutscher Hochschüler in Warschau*. Związek ten został powołany do życia na posiedzeniu w Łodzi 23 X 1926 r. Inicjatorami powołania takiej korporacji byli: Hans Niekrawietz (Deutscher Sänger Oberschlesiens) i Dichter H. Menzel (Volksdeutscher). 14 XI 1926 r. wniesione zostało podanie do Senatu UW o legalizację, która nastąpiła 6 IV 1927 r. Kuratorem związku z ramienia UW został kierownik Katedry Germanistyki UW prof. dr Zygmunt Łempicki. Koła organizacji powstały również na UJK, UJ i na Uniwersytecie Poznańskim. Związek był przedmiotem stałej troski przewodniczących frakcji niemieckiej w Sejmie (poseł Ulrich Rauscher) i Senacie. W piątą rocznicę utworzenia (5. Stiftungsfest) na uroczystym posiedzeniu w obecności rektora UW prof. Mieczysława Michałowicza obecny był ambasador Hans von Moltke. (Od tego czasu obecny na większych imprezach, o ile nie miał innych zajęć). Członkiem honorowym związku był również radca ambasady Johann von Wühlisch. Autor wymienia zresztą całą szereg opiekunów i dobrodziejów organizacji.

Logo związku zawierało wizerunek pomnika Kopernika, Kolumnę Zygmunta oraz hasło „Deutsche Art, treu gewährt”.

Autor nie podaje dokładnie, ilu członków liczył związek, stwierdzając jedynie, że liczba wzrastała o około 15–30 osób rocznie w stosunku do wyjściowej grupy 38 osób. Siedziba związku mieściła się przy ul. Fredry 6. Pod jego patronatem działał także Klub Niemiecki — Deutscher Club.

Autor staranie wyliczył także zabitych i poległych do roku 1943 „Bundesbrüdern”: 3 zginęło we wrześniu 1939, 5 na innych frontach, 3 zaginęło bez wieści, a jeden zginął Katyniu jako ppor. rez. WP.

Ta niezbyt liczna w sumie organizacja odgrywała istotną rolę, umacniając elitę mniejszości niemieckiej do roku 1939. Z niej również wywodzili się funkcjonariusze okupacyjnej administracji, jak choćby przykładowo Hans Fuhr i Karl Grundmann.

Autorem ostatniego artykułu zarówno w zeszycie piątym, jak i w całym wydawnictwie jest historyk sztuki dr Alfred Schellenberg — *Warschau im Wandel der Stil* (Warszawa w zmienności czy też przemianach stylów). Punktem wyjścia tego syntetycznego przeglądu jest rok 1431, po czym następuje opis budownictwa czasu Wazów, królów elekcyjnych, epoki saskiej i Stanisława Augusta, z wyliczeniem wielkiej liczby architektów, budowniczych, rzeźbiarzy oraz malarzy włoskich, holenderskich i (przeważających ilościowo) niemieckich, byli to m.in. A. Schlüter, J. G. Plesch, A. Le Brun, Ch. P. Aigner, J. Hempel (budowniczy Lublina), G. Knobel, J. Ch. Kniffel, J. Ch. Kamsetzer, A. Hegner, Tylman van Gameren,

J. Belloti, A. Locci, G. Canaletto, wśród nich także „Schlesier” Tadeusz Kuntze i Jakub Kubicki¹⁷.

Tak jak w zeszytach poprzednich teksty pisane dopełnione zostały bogatym zestawem zdjęć zabytków i dzieł sztuki (łącznie z krucyfiksem z katedry św. Jana)

W roku 1944 nie było już dni kultury. Powstanie warszawskie, zamykając okupacyjne dzieje miasta, zamknęło również dość osobliwą kartę dziejów społeczności niemieckiej Warszawy.

Współrodacy wydawców i autorów systematycznie i skutecznie zniszczyli to, co ich przodkowie jakoby wyłącznie mieli zbudować, wraz z zabytkami opisywanymi w zeszytach „Warschauer Kulturblätter”. Pozostały tylko w bibliotekach żółkłe roczniki tego pisma, swoiste świadectwo najtrudniejszego okresu w dziejach miasta Warszawy.

„Warschauer Kulturblätter” — a Periodical of the German Community in Warsaw 1940–1943

The beginnings of the annual „Warschauer Kulturblätter” was an illustrated brochure, issued under this title upon the occasion of staging J. W. Goethe’s *Iphigenia im Taurid* at the Theatre on an Island in the Royal Łazienki Park on 23 July 1940.

From the autumn of 1940 to the autumn of 1943 the periodical marked the annual Days of German Culture (Deutsche Kulturstage) and was envisaged by its publishers as a medium for integrating the German community, composed of diverse elements (the local Volksdeutsche and the Reichsdeutsche — arrivals from the Reich). „Warschauer Kulturblätter” thus assumed the form of a popular–scientific publication, intent on documenting the German character of Warsaw and its region, describing German settlements, the role played by German burghers and patricians, and, finally, the contribution made by German builders, sculptors, musicians and artists — in the wide meaning of the word — to the sacral and secular architecture of Warsaw as well as the latter’s cultural life.

The publishers and some of the authors, whose overwhelming part originated from activists of the Union of German Students in Poland (established in 1926), also acquired the collaboration of contributors from the Reich, experts on music, the theatre, archival studies and the history of the settlement movement. The editor-in-chief was Karol (Karl) Grundman, a former member of the Union of German Students, who originally devised the publication. Successive issues were lavishly illustrated with photographs of Warsaw’s historical monuments, which according to the authors of the texts and the editors were to testify to the city’s German features.

¹⁷ Ów „Schlesier” Tadeusz Kuntze, Kunze wzgl. Konicz, zwany Tadeo Polacco (ur. 1733 w Zielonej Górze, zm. 1793 w Rzymie), protegowany biskupa A. S. Załuskiego, malarz, rysownik i dekorator, studiował w Akademii św. Łukasza w Rzymie i Akademii w Paryżu. W Polsce tworzył krótko (1756–1759). Autor licznych obrazów świętych i alegorii w kościołach krakowskich i na Mazowszu. Od 1760 r. do śmierci przebywał głównie w Rzymie, uprawiając nadal malarstwo religijne (obrazy, freski) oraz portretowe.

Jakub Kubicki (ur. 1758 w Warszawie, zm. 1833 w Wilkowie, pow. Grójec), architekt, uczeń D. Merliniego. Debiutował przy budowie zboru ewangelicko–augsburskiego w Warszawie. Budowniczy licznych kościołów i budynków użyteczności publicznej (szkoły, koszary, rogatki miejskie, ratusze), autor projektu przebudowy Zamku Królewskiego w Warszawie, najbardziej znany jako twórca „Arkad Kubickiego” (1820–1821) na Podzamczu od strony Wisły.